Milleks meile kohapärimus?

Vahekokkuvõtteid piirialadelt

MALL HIIEMÄE, MARI-ANN REMMEL

Folkloristlikku vaatepunkti esindav artikkel arutleb kohapärimuse kui mitme eriala huvisfääri kuuluva uurimisvaldkonna vajalikkuse üle. Ajal, mil paljud pärandväärtused on löögi alla sattunud, soovivad autorid osutada senini eesti pärimuskultuuris olulisel kohal püsinud kohapärimuse mitmeplaanilisele ja dünaamilisele rollile nii teadlaste kui ka kohalike inimeste jaoks. Fookuses on Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse töörühma tegevus ja uurimissuunad kahe viimase kümnendi vältel, ühtlasi antakse ülevaade kohapärimuse mõiste kujunemisest ning varasemast interdistsiplinaarsest uurimisloost.

Kohapärimuse mõistelisest määratlemisest eesti folkloristikas

Kohapärimus on olnud ERA-s omaette uurimisala veidi üle 20 aasta ning ka mõiste ise pole palju vanem. Varasemas eesti folkloristikas on kasutatud jutuainese kohakesksusele osutamiseks vastavat tunnussõna, rõhutamaks selle erinevust muinasjuttudest, nt *paiklikud ennemuistsed jutud* (Kreutzwald 1866: 336). 1896. aastal Riias muinasaja uurijate kongressi kõnes on Jakob Hurt ilmselt samal kaalutlusel pidanud vajalikuks nimetada rahvamälestuste loendis kõrvu muinasjutte ja *kohalisi jutustusi* (Hurt 1989: 76). *Kohaline* ei märgi selles ainuüksi paika, *topos*'t, vaid ka jutu piirkondlikku levikut. 1888. aasta kogumisüleskutses „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” on võrreldes muude teemasõnadega (nt loodus, vanad kombed ja pruugid) pööratud suhteliselt vähe tähelepanu ennemuistsetele juttudele. Arvatavasti eeldas Hurt, et rahvajuttude temaatika lahtiseletamiseks pole erilist vajadust. Usundiliste muistendite kogumiskava on paigutatud rubriiki „Vana rahvausk ja ebausk” (Hurt 1989: 52–53), tähelepanu väärib looduslike pühapaikade esiletõstmine. Hurda korrespondentide jutukirjapanekutes ongi hiie- ja ohvripaikade teema hästi esindatud, nagu ka rahvapärimuse publitseerijana tuntud Matthias Johann Eiseni kogus (nt Eisen 1882).

Kohapärimuse silmapaistva tuumiku moodustavad kohakesksed muistendid. Termin *kohamuistend* jõudis eesti folkloristikasse saksakeelsete trükiste kaudu (Jaago 1999: 70; Remmel 2014a: 23–24). 1927. aastal loodud rahvaluulearhiivi korraldustöös ning tegelikult juba varemgi, Tartu ülikooli tudengite rahvaluulepraktika käigus võeti toonase professori Eiseni rahvaluulekogu kartoteegisedelitele kopeerimisel kasutusele tähelühendid OS (sks *Ortssage*) kohamuistendi ja US (sks *Ursprungssage*) tekke- ja seletusmuistendi kohta.

Eriliselt tähelepanuväärseks tuleb pidada kohamuistendite kogumisaktsiooni, mis toimus rahvaluulearhiivi ja haridusministeeriumi koostöös 1938.–1939. aastal. Seda juhendas Richard Viidalepp, kes koostas küsimustikud ning avaldas aktsiooni lõppedes kaastöödest väikese valiku. Tekstidest komplekteeriti 37 arhiivikõidet. ERA kogude statistilises ülevaates on näha, et tänu kohamuistendite laekumisele on kõige esinduslikum 1939. aasta materjali juurdekasv (Viidalepp 1970: 61), mida mõjutas ka Teise maailmasõja eel suurenenud hiite ja pühapaikade teemalise ainese kogumine – hilisematel aastakümnetel polnuks see võõrideoloogia pealesurutud tingimustes enam nii suures mahus võimalik. Suur osa toonastest kooliõpilaste kirja pandud tekstidest keskenduvad objektile, selle paiknemisele ning pärimuslikule tähendusele. Kunagiste valla- ja talunimedega varustatud paigakirjeldused annavad tunnistust ajastuomasest mentaalsest kaardivõrgust, mida on võimalik teatud määral rekonstrueerida. Üldiselt vastavad sellised tekstid Timothy Tangherlini (1994: 22) väljapakutud definitsioonile, mille järgi muistend on minevikusündmuste lokaliseeritud ja historiseeritud narratiiv. Siinkohal meenub Hurda (1989: 87) sedastus, et kohalised jutustused sisaldavad ajaloolisi mälestusi.

Rahvaluulearhiivi kogunenud mitmekesise ainese korraldamine vajab süsteemi. Käsikirjaline materjal liigitati žanripõhiselt ja temaatiliselt ning kopeeriti käsitsi sedelitele, millest moodustati sedelkartoteek. Muistendite osas kujunes viiene jaotus: tekke- ja seletusmuistendid, usundilised muistendid, hiiu- ja vägilasmuistendid, kohamuistendid, ajaloolised muistendid. Nõukogude ajal peeti teaduslike suurväljaannete koostamisplaanis kohaseimaks alustada hiiu- ja vägilasmuistenditest, täpsemalt Kalevipoja-muistenditest, sest see andis ka võimaluse osutada eesti ja vene rahva „vennalikule sõprusele” (näiteks Kalevipoeg Peipsi tagant laudu toomas). Rahvaluulearhiivi hiiu- ja vägilasmuistendite väljaandeseeria rahvusvahelisest folkloristikast pärit eeskujuks ja mõjustajaks on arvatavasti saksa hiiumuistendite kataloog ja sealne tüpoloogia (vt Höttges 1937).

Muistendikartoteegi kohamuistendite alajaotuses on esindatud paiganimetuste tekkelood (Oskar Looritsa sõnutsi *kohalood*, vt 1935: 1357) ning iseloomulik valik pühapaikade, kalmete, põlispuude, kivirahnude, veekogude, soode, mägede, orgude, koobaste, teede, ehitiste ja ka haldusüksustega seostuvaist teadetest, ent tervikpildi mõttes jäi teemasõnadest lähtuv jaotusalus paratamatult puudulikuks. Kuna ERA-s oli korraldussüsteemi loomisel otsustatud, et tekstide sedelkoopiaid suure töömahu tõttu üldiselt ei dubleerita, paigutati nt tekstid kummituskohtadest usundiliste muistendite rubriiki, lood hiidude visatud kividest hiiu- ja vägilasmuistendite hulka ning lood Rootsi kuninga istutatud tammedest ajalooliste muistendite sekka. Kui oli vaja leida kohakeskset infot kindla piirkonna kohta, pidi läbi lappama kõik teemakartoteegid või – vastavalt kihelkondade topograafilisest üldkartoteegist saadud vihjetele – originaalkõited. Mitut laadi otsinguid võimaldavatest arvutiandmebaasidest ja kaardirakendustest ei osatud veel unistada.

Hiiu- ja vägilasmuistendite väljaannete koostamine toimus Eduard Laugaste juhendamisel. Tekstide väljaotsimine oli Erna Normanni ja Ellen Liivi hooleks. Hilisem arhiivi juhataja Liiv oli juba ülikooliõpingute ajal tegelenud Vanapagana-muistenditega. Rahvaluulearhiivi iga-aastase kogumisekspeditsiooni enesestmõistetavate

ülesannete hulka kuulus muistendite kogumine. Pärimussidusate muististe ja muistendisüzeede kohta koostati arhiivi kogunenud materjali põhjal eraldi küsitlusleht. Liivi sõnul oli kohamuistendite korpus kogu muistendivaramu kõige nõrgem, ebamäärasem ja uurimistööks kohatum osa.

Harjumuspärasele, ehkki puudulikule klassifikatsioonisüsteemile ei ilmutatud vastupanu ka pärast hiiu- ja vägilasmuistendite seeria esimese köite trükist ilmumist. Kuigi Viidalepp oli 1938.–1939. aasta koolide kogumiskonkursi juhendis üles kutsunud talletama ka nt isikujutte, hoidus ta avardamast kohamuistendi mõistet: „Kohamuistendid on mitmesuguste reaalsete kohtadega seoses olevad rahvajutud, mis püüavad seletada nende kohtade tekkimist, nimesaamist või neile omaseid iseärasusi” (Viidalepp 1959: 438). Siiski on ta nentunud žanripiiride ähmasust: „Tiheidaid kokkupuutepunkte on kohamuistenditel vägilasmuistenditega; nende vahele on raske tõmmata teravat piirjoont, sest rahva ettekujutuses on just muistsed hiiud ja vägilased oma tegevusega põhjustanud muutusi maastikus ning olnud suurte ehitiste rajajaid. Teravat piiri pole olemas ka kohamuistendite ja rahvausundi alaste muistendite vahel.” (Viidalepp 1959: 439)¹ Laugaste on oma kõrgkooliõpikus pühendanud kohamuistendile vaid tosinkond rida, mööndusega, et „üksikute liikide piirid ei ole päris kindlad, üht ja sama muistendit saab paigutada eri rühmadesse” (Laugaste 1986: 270).

Nõukogudeaegses folkloristikas peeti rahvaluuleteoste väärtustamisel oluliseks kunstilisuse kriteeriumi. Küllap kahandasid uurijate huvi kohajuttude ebaühtlane kunstiline tase ja rohkete kohaandmetega tekstivariantide domineerimine (Hiimäe 2007: 228). Kuigi hiiu- ja vägilasmuistendite väljaannete koostamise aegadel oli kavas järgnevalt avaldada muistendid järvedest – alustati juba täiendava materjali kogumist (Liiv 1962: 21) –, taandus kohajuttude uurimine teiste, aktuaalsemate teemade ees ja süvenes arusaam, et kohamuistendite hulka kuuluvad need tekstid, mis teistest muistendiliikidest üle jäävad (vt Hiimäe 2010: 9). Rahvusvahelise folkloristika kõhklused žanripiiride määramisel (vt Ranke 1961; Honko 1968) pole jäänud siiski Eestis tähelepanuta (Proodel 1969; Hiimäe 2007: 222–228; Valk 2015: 541–542). Pikkadeks aastateks jäi kohasidusa suulise traditsiooni väärtustamine suuresti kodu-uurijate ja muude vabatahtlike õlule. Nõukogude perioodil kompenseeris kodu- ja loodusuurijate tegevus valitseva ideoloogia mõju all oleva folkloristika kasinaid võimalusi uurida konservatiivseid väärtusi sümboliseeriva kultuurmaastiku ja loodusega seotud teemasid ning leevendas nõukogude võimu all tekkinud mälukatkestuse mõju.

Kohamuistend kui žanri piiritlev termin osutus nõukogude aja lõppedes selgelt liiga kitsaks: uurijapilk hakkas nihkuma lugudelt pigem koha ja pärimuse suhtele.

¹ Ka „Eesti rahvusatlases” on hiiumuistendid tihedalt seotud miljöödominantsete maastikuobjektidega, eriti rändrahnude ja pinnavormidega (vt Pae 2019: 291–295).

Kohapärimus folkloristliku uurimisainena

Seoses kultuuriantropoloogilise uurimissuuna tulekuga eesti folkloristikasse 1990. aastatel elavnes huvi kohamuistendite vastu. Folklooriteoste žanripõhisest liigitamisest lahtiütlemine soosis mõistete avardamist. Kohamuistendi mõiste kõrvale sugenese kõigiti sobivana tunduv uudne üldmõiste *kohapärimus*. Mitmekesist paigakesket allikmaterjali analüüsides kerkis küsimus: „Kas võib aga nt teadet kalmest (kui sellega ei liitu üleloomulikud nähtused või jutt kiriku ehitamisest), samuti ohvrikivist või hiiest, üldse muistendiks pidada? Tegemist on ehk lihtsalt kohaliku ajaloolise pärimusega.” (Remmel 1991: 17) Kohapärimuse žanriülese mõiste all oli ruumi mistahes vormis väljendatud kohakesksele folkloorile, mälestustele, vaikimisi ka visuaalsetele dokumentidele (joonised, skeemid, fotod jne). Teadustöö perspektiivide osas rõhutatigi uurimisvõimaluste paljusust: tähtsust arheoloogilise ja usundilise teabe allikana, inimese ja paiga suhte ning mentaliteedi ja identiteedi vaatlust, suulise ajaloo jälgimise võimalusi, seost elatusaladega jne (Remmel 2014a: 28–32). Ühtlasi hakati pärimustekstides eristama kompositsioonilisi osiseid, nagu asukoha kirjeldus, objekti nimetus, rituaali ja/või uskumuse kirjeldus, nimeseletus, kommentaar usutavuse kohta, tõlgendus, isiklikud mälestused jms (Remmel 2014a: lk 45–47). Samal ajajärgul tulid kasutusele mõisted *perepärimus*, *koolipärimus*, *kalendripärimus*, *pärimusmuusika* jts. „Pärimus on vaimse kultuuri vorme, mis sisaldab kollektiivset loomingut, arvamusi ja mõttemaailma ning sellest johtuvat inimese toimimist”, resümeerib Tiiu Jaago (1999: 74). Kohapärimuse sõna juurdus ning on üldises kasutuses alates 1990. aastate teisest poolest. Nüüdseks on see termin tarvitusel ka väljaspool folkloristikat.

Taasiseseisvunud Eesti ühiskonnas tekkis vajadus pühapaiku käsitlevate publikatsioonide järele. Pärast seda, kui tekstid kivirahnusid loopivate ja pinnavorme muutvate hiiude tegudest olid väljaannetes ühes koostaja selgituste ja kommentaaridega kättesaadavaks tehtud (HVM I–III), jõudis kätte aeg pühaks peetud paikade – hiite, pühapuude, ohvrikivide ja veekogude – sakraalsuse ja profaansuse vaagimiseks. Soome usundiuurija Veikko Anttonen (1992: 2514–2519) on läänemeresoome vane mas usundikihistuses täheldanud püha käsitamist eraldatuse ja piiri mõistes. Sama tähendust võib leida eesti rahvausus, esile tuleb see kas maastikutsituatsiooni või tabu mõiste kaudu: nii on kujunenud arusaam hiiest kui puutumatust, piiratud maa-alast, mille pärimus võib hoiatada keelurikkumisele järgneva õnnetuse eest. Loodusobjekti sakraalsus väljendub ka näiteks rändavatest veekogudest, pühapuudest või puuks muutunud inimestest kõnelevates muistendites (Remmel 1997: 78–79). 1993. aastal valmis hiiepärimuse valimiku algvariant, mis nägi trükivalgust viis aastat hiljem (Remmel 1998). Sai ka selgeks, et sakraalsete paikadega seostatav ruumilise piiri ja selle ületamise küsimus on võrreldav kalendritavandis ilmneva ajalõikude erineva kvaliteedi ja siirdehetkede tabulisuse kujutelmaga (vt Hiemäe 1993).

1998. aastal – seoses uurijahuvi süvenemisega ning projekti ajastu saabumisega humanitaarteadustesse – sai alguse Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühm. Avatud Eesti Fondi toetusel alustati tudengitest andmesisestajate ja uue arvuti abiga käsikirjaliste kohapärimuse tekstide digiteerimist. See toimus Eesti Kirjandus-

muuseumi ja Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti ühisprojekti raames, mille initiaatoriks oli arheoloog Heiki Valk. Koostöös arheoloogidega loodi kohapärimuse andmebaas, mis võimaldas päringuid nii arhiivipalade tekstidest kui ka neile lisatud märksõnade ja metaandmete lahtritest. See uudne keskkond oli esialgu mõeldud vaid teadusliku uurimistöö ning väljaannete koostamise abivahendiks, aga kujunes peagi kasulikuks tööriistaks ka arhiivist materjali otsivatele uurijatele, üliõpilastele ja teistele.

Siitpeale said hoogu välitööd mitmes Eesti nurgas, et talletada kaasaegset pärimust, kaardistada pärimuses kirjeldatud kohti maastikul ning täita nõudlust piirkondlike pärimusvalimike järele: tõdeti, et kohapärimus on oluline kohaliku kogukonna eneseteadvuse loomise ja säilitamise komponent. Rõuge kihelkond oli esimene piirkond, mille kohta koostati eraldi raamat (vt Potter jt 2001), järgnesid teised (nt Urvaste kohta vt Valper 2010; Rae valla kohta Remmel 2011). Sarjana ei ole need raamatud siiski käsitletavad, igal teosel on oma nägu ja ka piirkondade suurus vaheldub. Enim vastukaja ning tunnustust leidis kihelkondade ja külade kaupa kogu Järvamaa kohapärimust esindav „Arad veed ja salateed”. Koostaja kommenteerib saatesõnas: „Kõige loogilisem (kuigi teostuselt raskeim ja aeganõudvaim) tundus ikkagi paik paiga kõrvale ritta seada ja luua seega omamoodi pärimusmaastik. Niisuguse printsiibi puhul hakkasid ka tekstid omavahel suhtlema – ühe ja sama isiku räägitud lood said kokku ja moodustasid loogilise terviku [---].” (Remmel 2004: 9)

Tuleb rõhutada, et laiemale üldsusele suunatud väljaannete loomine on käinud paralleelselt üldistavate järelduste ja kohapärimuse sügavamate hoovuste väljatoomisega teadusartiklites. Aastatuhande vahetudes tegeleti esmakordselt ka kohapärimuse mõiste defineerimisega ja mõtestamisega. Esiplaanil oli koha kui maastikulise märgi ja inimese kui pärimuse kandja vastastikuse mõjustatuse jälgimine, ühtlasi muutused kogukonna väärtushinnangutes, pärimuse funktsioonis, lokaalsed iseärasused, nende põhjused jne. Uurijahuvi keskendus eri piirkondade vanema traditsioonikihistuse võrdlevale vaatlusele – oli ju kohati veel tegemist elavas kasutuses oleva motiivistiku ja elutunnetusega (nt Västriku 1998; Remmel 2001).

Allikmaterjali tohutu maht ning mitmekihilisus ei soosi kiireid uurimistulemusi, sest kompetents koguneb pikkamööda. Võttis aastaid, et ilmuks eesti ja soome kohapärimuse eri aspekte kõrvutav ning interdistsiplinaarseid üldistusi sisaldav artiklikogumik „Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad” (Valk 2014). Nii selles raamatus kui ka varasemates kirjutistes (nt Remmel 2002) on hakatud tähelepanu juhtima jututeemade ning pärimuse levikuteede muutumisele.

Värsket vaatenurka kasutas Melika Kindel, kes selgitas pärimuse muutumist turismindusest sõltuvalt: „Nii nagu pärimusühiskonnas varieerib jutustaja oma esitust vastavalt kuulajaskonnale, nii kohandab ka giid oma juttu vastavalt turismigrupile” (Kindel 2004: 159). Kohapärimust kohandatakse, kujundatakse atraktiivsemaks, tutvustatakse ka stendidel ning (turismi)brošüürides – see on üks pärimuse leviku viise. Teemat on uudselt käsitletud Lona Päll, kes ERA kohapärimuse uurimisrühmaga 2011. aastal liitudes alustas kohasidusa pärimuse vaatlust ökosemiootilisest aspektist, keskendudes rabamaastiku näitel keskkonnakogemuse rollile pärimuse loome-

protssis ning selgitades biosemiootika teoreetilisi lähtepunkte (vt Päll 2016: 5–6, 18–21).

Isiklik side paikkonnaga on mõjutanud mitmegi teadlase eelistusi tööpõllul. Kohapärimusele keskenduvad välitööd on Eestis toimunud enamasti püüasustusega maapiirkondades, eelistatavalt on küsitletud kohapeal mitmendat põlve elanud vanemaid inimesi. Kuusalu juurtega Melika Kindel viis 60 aastat pärast 1939. aasta õpilaskorjandust läbi ankeetküsitluse kodukandi kooliõpilaste seas, et kaardistada nende kohapärimuslikke teadmisi ja infoallikaid. Silmapaistvalt mahukas on Raplast pärit Jüri Metssalu 2004. aastast alates peamiselt Lõuna-Harjumaalt kogutud ja arhiiveeritud kohapärimuse hulk: näiteks Juuru kihelkonna tekstide arv kohapärimuse andmebaasis on üle 2500, mis on suurim kihelkondade lõikes. Eeskätt ajaloolist Harjumaad hõlmavad ka Metssalu uurimused (nt 2014).

Välitööde osa on ERA kohapärimuse töörühma tegevuses XXI sajandil olnud püsivalt ulatuslik. Uurijapilk on nihkunud tekstitõlgendusest pigem maastiku-uuringutele, pärimuspaikade (sh looduslike pühakohtade) lokaliseerimisele arhiivimaterjali põhjal. ERA kohapärimuse uurijate tööülesanded on lähenenud loodusteadlaste ja arheoloogide omadele, puutudes vahetult kokku maastiku väärtustamise ja kaitse küsimustes.

Ei jäeta mõistagi märkamata pärimuse kandjaid – maainimesi nende koduümbruses. Pea kõigi kohapärimuseteemaliste ERA tekstipublikatsioonide siht on olnud kaasata tänapäevaste jutustajate teadmisi, näidata järjepidevust ja ärgitada inimesi seda hoidma. Tihti ei ole kohalikel endil ettekujutust, mis just nende kodukandis laiemas plaanis väärtuslik on.

Pärimuse avaldamiseks on tekkinud uus interaktiivne võimalus. Eesti Kirjandusmuuseumi, Maa-ameti ja Keskkonnaameti koostöös loodi 2013. aastal Maa-ameti geoportaaliks kaardirakendus kohapärimuse tekstide, fotode ja videovõtete kohasidusaks esitamiseks (vt Kohapärimuse kaardirakendus). Praeguseks on sellele kaardile kantud Eesti rahvusparkide mälumaastike mitmes etapis kogutud aineistik. See on ajakohane alternatiiv raamatutele, sest tekstid ja helisalvestiste litereeringud on toimetatud ja varustatud viidetega. Juba 2006. aastal alanud rahvusparkide mälu- maastike jäädvustamise aktsioon sai omakorda algtooke kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna projektist „Radar”, mille eesmärk oli pärimuspalade ja kultuuri- looliste kokkuvõtete esitamine interaktiivsel kaardil. Maa-ameti veebiplatvorm seob omavahel mitu tähenduslikke paiku kuvavat kaardirakendust: samal kaardipõhjal saab vastavalt valikule ülekuti vaadelda ristipuude, kultuuri- ja loodusmälestiste, pärandkultuuriobjektide ning loodetavasti peagi ka täpsustatud looduslike pühapaikade andmekihti. Sel kombel saab pidevalt arenevas interdistsiplinaarses keskkonnas võrdlevalt esitada eri tegijate koondatud infot, millest on abi nii teaduslikus kui ka praktilises töös. Ideaaliks oleks siduda see kaardirakendus kohapärimuse andmebaasiga Koobas, mis sisaldab praeguseks üle 36 000 kirje ning on kasutatav internetipõhiselt.² Andmebaas on ühendatud ka EKM-i failihoidlaga Kivike ning

² Kirjete arv suureneb pidevalt (infot on sisestatud ka arhiivivälisestest allikatest), ent osa tekste on andmete tundlikkuse tõttu vaid ametkondlikuks kasutuseks.

Muinsuskaitseameti hallatava kultuurimälestiste riikliku registriga seotud Tartu Ülikooli arheoloogilise ja kohainfo koondandmebaasiga.

Võib täheldada, et kohapärimuse mõiste sisu on alates nõukogude aja lõpust avardunud, hõlmates noorema põlvkonna teadlaste tõlgenduses ka pärimust, mis pole üksnes kohakeskne, vaid laiemalt kohasidus – see kuulub pigem varasema, ka isikujutte hõlmava nn kohaliku pärimuse kategooriasse või seostub vahetute kesk-konnakogemustega (Päll 2016). See tendents on muu hulgas tingitud sellest, et loodusobjekte ning ehitisi puudutavad traditsioonilised pärimusteemad ja -motiivid on elavast mälust tempokalt taandunud. Endiselt on aktuaalsed mitmesugused isiklikud usundilised kogemused, UFO-jutud jms. Esile kerkivad uued teemad, sest kiirelt on muutumas kogu elulaad, inimeste sidemed (maa)kohtadega ning pärimuse edasikandumise viisid.

Kohapärimus teiste teadusalade uurimismaterjalina

Kohapärimus on inspireeriv allikmaterjal ka teistele humanitaaridele. Arheoloogia oli üks esimesi teadusvaldkondi, kus kohapärimus osutus sobivaks abivahendiks. „Kõige rikkalikumaid andmeid Lõuna-Eesti külakalmistutega seonduvast rahvatraditsioonist ja uskumustest võib leida Tartust Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudest,” kirjutab Heiki Valk (1995: 456), kelle panus kohapärimuse interdistsiplinaarse uurimise ja ühtlasi kogumise edendamisel on olnud suur. Kohapärimus on arheoloogile vajalik mitte ainult muististe tähenduse avamiseks, vaid ka nende lokaliseerimiseks, sest arheoloogilise ainese leidumusele võivad osutada toponüümid, luude või esemete leiuteated, konkreetseid pärimusmotiivid jms.

Akadeemilise Ajalooseltsi ning Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide 1920.–1930. aastail talletatud kihelkonnakirjelduste kogu tekstidele on omane arheoloogiasse puutuva info fikseerimine, kusjuures muistendiomased rändmotiivid on seal kirja pandud napi refereeringuna. Ometi on arheoloogid väljendanud kahetsust, et vajaka jääb muistse inimese mõttemaailma tundmaõppimisest (Lang 2005: 11). Otsustusi saab uurija teha sama paiga kohta käivate rahvaluuleandmete võrdleval vaatlusel, võttes abiks ajalooteadmised (Valk 1999). Teadmiste püsimine rahvatraditsioonis ja kujutelmad üleloomulike olendite kohta lubavad teha oletusi, et tegemist on arheoloogiliselt huvipakkuva paigaga. Kahtlemata annab arheoloogi vaatenurk folkloristi ettevalmistusega uurijale palju juurde (vt Valk 2007; Remmel, Valk 2014). Mõtlem-panevalt mõjuvad käsitlused varasema ajalookirjutuse tugevast mõjust rahvapärismusele (Västrik 2002; Metssalu 2008). Rahvapärismust on matusekommete uurimuses arvesse võtnud noorema põlvkonna arheoloog Pikne Kama (2017).

Uurimisparadigma muutus tõi kaasa eesti folkloristika kokkupuuted inim-geograafia valdkonnaga. Geograafi, antropoökoloogia rajaja Edgar Kanti suunised maastiku-uurimise perspektiivide kohta on kokkuvõtlikult edastanud Ott Kurs, kelle sõnul Kant „näitas, et ümbruse uurimine kuulub veel selliste teadusharude nagu arheoloogia, psühholoogia ja sotsiograafia (sotsioloogia) eriülesannete hulka. Sotsiograafia võiks tema arvates uurida nii küla, linna, linnaosa või majandusüksust

kui ka teatavat sotsiaalset klassi, elukutset või siis kogu rahvast koos tema rühmituste ja kihtidega” (Kurs 1999: 531). Eesti taasisesiseisvumise järel tekkis arutelu maastiku tähenduse üle: kas see on looduslik, rakenduslik (sotsiaalmajanduslik) või kultuuri-looline? Maastikukäsitlustest ilmus omaette kogumik (Palang, Sooväli 2001), milles on eri taustaga maastikuteadlaste kõrval sõna saanud arheoloog, folklorist ja biosemiootik. Kuigi seal esitatud arvamused on erinevad, kohati isegi vastakad ja terminikasutus ebaühtlane, koorub käsitlustest mõte, et maastikku tuleb mõista looduse ja inimese kooslusena. Teesile, et maastik on vaimse kultuuri väljund, on kõige suuremat poolehoidu avaldanud kultuurigeograaf Tiina Peil (2001), kes peab maastiku või paiga oluliseks osiseks kohalikku kogukonda. Ta soovitab maastiku uurimisel silmas pidada seost identiteedi ja kodutundega ning käsitada maastikutunnetuses põimunud füüsilist ja vaimset poolust kui teksti.

Semiootika valdkonna mõiste *tekst* võeti Eestis kasutusele 1990. aastate keskel, kui humanitaariaga seotud teadlaste ringi tähelepanu koondus inimese ja muu looduse suhete kajastumisele vaimses kultuuris (peamiselt kirjanduses). Ameerika kirjandusöökoloogi Christopher Manes’i mõistekasutuse eeskujul pealkirjastati kujutava kunsti ja kirjandusteoste semiootilisele vaatlusele keskenduv artiklikogumik kui „Tekst ja loodus” (Maran, Tüür 2000: 7–8). Algul ei näinud koostajad folkloristides võrdväärseid partnereid, ent juba järgmises interdistsiplinaarse autorkonnaga artiklikogumikus „Eesti looduskultuur” (2005) said sõna ka folkloristid.

Mõneti ongi ERA kohapärimuseuurijad oma teed käinud. Kasutusele pole võetud eritähenduslikku mõistet *tekst* (vrd Torop 2005: 11–13), mida poleks nagu paslik tarvitada suulise pärimuse kohta. Samal ajal räägivad folkloristid arhiivitekstidest – käsikirjalistest paladest või üksustest rahvaluulekogudes. Teaduses on terminitel erinev rõhuasetus. Et vältida žanrilist nimetust *muistend*, on paralleelmõistena kasutatud ka *lugu* (Remmel 2014a: 28), mis rahvaluuleteaduse kontekstis märgib konkreetset folklooriteost. Inglisekeelses terminoloogias on kohapärimuse tänapäevaseks vasteks *place-lore*. Antropoloogide Michel de Certeau ja Marc Augé sõnastatud mõiste *antropoloogiline koht* (vt Augé 2012: 47) asemel näib rahvaluuleteaduses sobivam olevat *tähenduslik koht*. Arheoloogide ja folkloristide keelepruugis on levima hakanud avara sisuga *pärimuspaiga* mõiste (nt Metssalu 2014; Remmel, Valk 2014).

Folkloristide koostöö murdeuurijatega, nii nagu arheoloogide, geograafide või semiootikutega, kasvas välja ühiselt aluselt. Eesti Keele Instituudi (EKI) murdekogude saamislugu on ERA kogudega sarnane: andmepanga on kokku kandnud kohalikud korrespondendid erialatöötajate juhendamisel ja osavõtul (vt Kallasmaa 2002). EKI kohanime kogus on rõhuasetus asustusüksustel (külad, talud), ERA-s maastikuelementidel. Kui 2000. aastate alguses tärkas idee koostada üldkasutatav kohanimeleksikon, võis aimata, et vaja läheb ka rahvapärimuslikku ainet. Mahuka väljaande ettevalmistustöö koordineerija Peeter Päll pöörduski Eesti Kirjandusmuuseumi poole (Eesti kohanimeramat: 5), kus kohapärimuse tööühm otsis rahvaluulearhiivist välja tekstid, mille seast lõpliku valiku tegid kohanimeartiklite koostajad. Järgnev näide on pärit Eiseni rahvaluulekogust.

Avinurme rahvas kaebasid vanaste selle üle, et neil kala pole saada. Kalevipoeg, kes seda kaebtust ka kord kuulis, lubas selle vasta abi saada. Kalevipoeg ajas havisid Peipsist mööda Avinurme jõge ülesse ning sest ajast kannab see metsanukk Avinurme nime. (EKM ERA, E 32340/1 (19) Torma khk, 1897; Eesti kohanime-raamat: 57)

Toponomastika (sh mikrotoponüümide kujunemine) oli kõne all ka koha-pärimuse teemalisel 2012. aasta folkloristide talvekonverentsil (vt Metssalu 2012).

Interdistsiplinaarse andmekasutuse näitena võib esile tuua uurimusi veekogudest. Poole sajandi eest ilmunud teaduslikus koguteoses „Eesti järved” (1968) lisan-duvad tüübigeograafilisele ning loodusteaduslikule kirjeldusele arheoloogilised and-med ja üksiti folkloorimaterjal. Folkloristikku vaadet esindab Mari-Ann Remmeli (2014b) uurimus Eesti veekogude kohapärimusest võrdluses soome pärimusega. Järjena arheoloog Toomas Tamla (1985) käsitlusele allikatest on Jüri Metssalu (2019) vaadelnud pühi allikaid asustusloolisest aspektist.

Geoloogia alal, vastupidi, ilmnes kultuurilise väärtustamise suhtes tõrjuv hoiak, nagu selgus geoloogiliste loodusmälestiste andmebaasi – „Eesti ürglooduse raamatu” – koostamisel, mille algatas Herbert Viiding 1970. aastate lõpul. Kõrvale jäi Teaduste Akadeemia looduskaitsekomisjoni esimehe Eerik Kumari ettepanek arvesse võtta loodusmälestiste esteetilist ja rahvuslikku väärtust. Olulisemaks peeti unikaalsust ülemaailmses võrdluspildis: „Ilus jõekäär või jaanituleplats koos kultuuriloolise ja esteetilise aspektiga on teaduslikus looduskaitstes ning globaliseeruvast maailmas paratamatult nihkumas tagaplaanile. Seetõttu tuleb edasises juhinduda just siinsest geoloogilisest spetsiifikast ning esile tuua see, mis on kordumatu kogu maailmas.” (Pirrus 2003: 10) Nüüdseks on ilmunud folkloristlik antoloogia kivirahnudest seoses mõistega *püha* (Hiiemäe 2011).

Alates 1980. aastate lõpust paljude trükiste vahendusel, hiljem interneti kaudu taastutvustatud ning maastikul säilinud, aga ka taasleitud looduslikest pühakohta-dest said mõnelgi juhul maausuliste rituaalipaigad, kusjuures kombestiku seletami-sel muistse rahvausu võtmes oli toeks taarausuliste muinasajakujutus (vt Vakker 2012). Pühapaikadest sai vana maailmapildi kehastus, kogukondliku identiteeditaju lakmus, eestlaste kui loodusrahva visiitkaart ning loodushoiuideo kandja. Seda prot-sessi on kajastatud uuel aastatuhandel eri positsioonidelt (nt Jonuks 2007; Jonuks jt 2014; Kaasik 2016). Omalaadsete looduslike pühapaikadena võib käsitleda veel Lõuna-Eestis järjepidevalt kasutuses olnud ja säilinud, ehkki metsaraiest ohustatud ristipuid, millega seotud kombestikku on pühendunult uurinud ja üldsusele tut-vustanud Marju Kõivupuu (2009). Teadlastele on ka huvi pakkunud kohapärimus kui endisaegse eluviisi ja agraarkultuuri kajastaja (vt Kukk 2004: 9–72). Selle teema aktualiseerumine langeb ajaliselt kokku 1980. aastate ärkamisajal süvenenud n-ö oma juurte otsimisega. 2005.–2011. aastal koordineeris Riigimetsa Majandamise Keskus kogu Eestis metsaga seonduvate pärandkultuuri objektide kaardistamist, mille viisid läbi kohalikud abilised (Tarang jt 2007). Maakondade pärandkultuuri väljaandeseeria koostamisel ei jäetud kõrvale lugusid vanema põlvkonna informan-tidelt, samuti on kasutatud ERA andmekogu.

Kultuuriuurimises pööratakse jätkuvalt tähelepanu pärandi mõistele ja pärandi loomisele – selles võtmes on käsitletud ka maastikku. Artiklikogumikus Lahemaa kultuuripärandist (Paulus 2010) on sõna antud nii arheoloogidele ja folkloristidele kui ka etnoloogidele ning kunstiteadlastele. Vaatenurk on maastikukeskne, kuid käsitusviis avar: „Kaitsealade vaimne pärand puudutab nii materiaalse pärandiga seotud tavasid ja oskusi eluviisist ja töötraditsioonidest käsitööoskusteni kui ka maastikuga seotud teadmisi ja tõekspidamisi toponüümikast rahvapärimuseni” (Paulus 2010: 5). Interdistsiplinaarne on ka oma ala spetsialistide kirjatöid koondav, mälu aspekti rõhutav teos „Maastik ja mälu. Pärandiloomes arengujooni Eestis” (Kaljundi, Sepping 2014), mille koostajate sõnul võimaldab maastike kujundamine ja kujutamine esile tõsta, taasluua või hoopis peita eri aegadest pärinevaid ruumilisi kihistusi. Kogumikus folkloristlikku käsitlust esindav Marju Kõivupuu (2014) nendib maastiku dünaamilisust ja kohapärimuse regionaalseid erisusi esile tõstvas artiklis, et maastiku ja pärimuse suhte uurimine on tänapäeva Eestis üks trenditeemasid, millega tegeleb palju huvigruppe.

Niisiis on kohapärimuse uurimine paljuski piirialadel kõndimine. Eri teadusharude eraldusjooned aga muutuvad üha hägusamaks, pigem otsitakse erialadevahelisi seoseid. Harjunud piiridest väljaminek on ainult kasuks tulnud, sest mõnegi paiga tähendus võib avaneda hoopis teises registris. Folkloristil aitab siin tasakaalu hoida ning annab omanäolise lähenemisnurga just tekstiloomet mõjutanud tegurite parem tundmine – on ju igal Hurda korrespondendilgi rahvaluuleuurijate seas kas rohkem või vähem usaldusväärne renomee. Igal palal on arhiivis oma kontekst, nagu ka paikadel on maastikul ja asustuspildis oma taustsüsteem. Folkloristlik vaatenurk eristub teistest teadusaladest juba seeläbi, et sageli ollakse pärimuspala esituse juures, aidates vestluspartneril infot meenutada. Intervjuusituatsiooni võib käsitleda ka koosloomisena. ERA kohapärimuse töörühm on ilmselt kõigist teistest sama valdkonnaga tegelejatest enim pühendanud aega olemasolevate arhiivimaterjalide kättesaadavaks muutmisele ning tänapäevaste andmete talletamisele. Seetõttu ei kasutata allikmaterjali kunagi pelgalt illustratiivses tähenduses, mõtlemata selle sünniloole ja ajastule, kust see pärineb. Inimene ja tema mõttemaailm on folkloristi silmis loomulik osa kohalikust maastikust – seda kujundav, kasutatav ja tõlgendav faktor. Folkloristika üldpildis on aga eesti kohapärimuse akadeemiline uurimine üks paljudest, olude ja nõudluse sunnil vähemalt ERA teadustöös üha rakenduslikumaks muutunud suundadest.

Kohapärimuse väärtustamisest

„Paigamälu on ilmselt kõige kiiremini hääbuv mäluliik Euroopas. Meil on veel alles tuhandeid inimesi, kes on traditsioonilise kohapärimuse kandjad,” kirjutas Jakob Hurda kogusid väärtustav semiootik Valdur Mikita (2015: 144). Tahaks jagada Mikita optimismi, ent Eesti maaelu pole globaliseerumistultes enam endine. Kohapärimust pole asjata seostatud kodu(maa)tundega. Hurda ja Viidalepa väljaütlemisi kohajuttude talletamise olulisusest kõrvutanud Melika Kindel (2002: 103–104) on

väljendanud üllatust Viidalepa pessimistliku arutluse üle, nagu ilmutataks 1930. aastatel kodumaa-armastust vähem kui Hurda ajal. Kui arvesse võtta, et XIX sajandi lõpukümnendite meelsust mõjustas allutatus võõrvõimule ja rahvuseluse igatsus, siis poolsada aastat hiljem polnudki iseseisvunud vabariigi noortele kodanikele kodumaa-armastuse teema ehk esmatähtis. Võib arvata, et kogumisüleskutes oli Viidalepp targu osutanud kohamuistendite isamaalisele otstarbele, mõeldes nimelt õpilasi juhendavatele kooliõpetajaile, kelle ülesandeks oli kodumaa- ja kodukohaarmastuse propageerimine. Ajal, kui tegutsesid maa-alkkoolid ja taluperedes elas korraga koos mitu põlve, oli ka traditsioonilise kohapärimuse säilimine enesestmõistetav – 1939. aastal oli sellise olukorra fikseerimiseks viimane võimalus.

Teise maailmasõja eelse kogumisaktsiooni ajal ERA-le laekunud kirjapanekutes leidub tõepoolest ka patriootilist rahvusromantilist hoiakut. Järgnenud ajaloopööre aga lõikas läbi nii mõndagi. Enne okupatsiooni, repressiooni, küüditamisi, metsavendlust ja maastikupilti tugevalt muutvat maaparandust ERA-sse laekunud arhiivaalid on frustratsioonist muserdamata maailmapildi üpriski kõnekas kajastus, pealegi on toonased õpilased südilt küsitlenud oma vanemaid ja vanavanemaid, sama kogukonna liikmeid.

Meie kodu ümbruses põllul asub väike küngas. Ta asetseb elumajast umbes 200 meetrit eemal. See küngas kujutab endast piklik-ümmargust kõrgendikku. Ta läbimõõt on pikkupidi 15 meetrit ja laiupidi 8 meetrit. Ta sees asetsevad augukesed, mis näitab, et sinna on maetud inimesi. Seal on ka palju suuri ja väikeseid kivikesi, mõned on pooleni, teised üleni maa sees, vaid natuke paistavad.

See küngas seisab seal nii nukrasti, nagu näitaks meile, et säääl seisab midagi „eesti rahva eluloost”. Ta seisab seal minu lapsepõlvest saadik. Mina olen oma elu juba säääl ära veetnud, aga tema oli enne mind.

Minu isa teab jutustada, et seal on vanemal ajal asunud kirik. Arvatavasti olevat ta lõhutud Suure Põhjasõja ajal. Rahvas nimetab teda veel „kivikänguriks”.

(EKM ERA, ERA II 238, 363/5 (1) < Koeru khk, Väinjärve v, Jõeküla, Tõnu t – E. Schwarzstein < Karl Schwarzstein, 62 a (1939))

Paiga kirjeldusele on siin lisatud jutustaja tajuelamus, mis vahendab tema suhet kohaga. Žanrimõistega seotud piirangutest vabanemine tõi hiljem, alles 1990. aastatel, esile just kohakogemuse representatsioonitasandi: „Ümbrusega seoste loomine on keskkonnas toimimise eelduseks ja nende seoste verbaliseerimine on omakorda kohapärimuse aluseks, mistõttu võib eeldada, et seosed ümbritseva ruumiga, sh pärimuslikud tõlgendused ei kao, vaid muutuvad” (Päll 2016: 24). Tõlgenduste isikuomasust hakkasid folkloristid kogukondade liikmetega tehtud intervjuudes nimelt jälgima 2000. aastate algul Otepää ja Järvamaa välitöödel. Muudeti ka küsitlusmetoodikat, pühendades stereotüüpsete muistendimotiivide kõrval järjest enam aega jutustaja isiklikule paigatajule. Kohalikud inimesed andsid taunivaid hinnanguid koduümbruse tuttava maastikupildi muutmisele (umbe jäänud allikad, rikutud kalmed ja teised muistised). Pärimusobjektide olulisust neist hoolivate kohalike elanike jaoks on raske ülehinnata. Asi pole pelgalt sakraalsusetajus, suhe

kodulähedaste paikadega on rahva kodutunde ja juurte küsimus rohkem, kui arvata oskame (vt Hiiemäe 2007: 232). Välitöövestlustesse hakkasid uuel aastatuhandel lisanduma hinnangulised sõnumid nüüdseks ettearvamatult ulatuslikud mõõtmised võtnud metsaraie kohta.

Karunõmme. – Need on ka siin taga, aga millest nad on nime saanud, seda ma ei oska öelda. Võin ainult öelda, et ma ei ole kuulnud, et sellest legendi oleks räägitud. Aga kui oletada, et sealt hakkasid suured metsad ja sealt hakkas see küngas peale ja suured metsad on ümberringi – nii et loogiline on, et ta võis sellest saada nime.

Meie ilusamad metsad on sealkandis. Puhas nõmmealune, mustika- ja pohlametsad kõik. Ja seenemetsad. Mida praegu kahjuks maha võetakse ja mida „kännuööbik” iga päev külastab.

– Kännuööbik?

– Eks ta siis see suur saag ole, rahvasuus on kannuööbik. See on nii paha häälega, et kui tuled hommikul välja kodust, siis kuuled: sealpool on ja sealpool on, ja seda on nii kohutav kuulata. Ja kui ma vaatan, et siit paistab mets läbi ja sealt paistab mets läbi ja kõik minu ilusad seenemetsad, kus kasvas võiseeni, on kadunud.

(EKM ERA, EFA II 45, 183/4 (9) < Järva-Madise khk, Mõnuvere k, Alttoa t – M. Hiiemäe < Age-Li Liivak (2003))

2015. aastal korraldas ERA kohapärimuse tööühm kogumisvõistluse „Minu maastikud”, millele laekus rekordiline hulk kaastöid (üle 300). Neid kirjutisi lugedes võib tajuda, kui oluline on eestlase jaoks kodumaastik kõigi emotsionaalsete ja ka pärimuslike varjunditega. Kiirete ja meelevaldsete muutustega on raske leppida ja kohaneda. Viimasel kümnendil toimunud välitöödel oleme kuulnud arvukalt lugusid nõukogudeaegsest allikate kraavitamisest, jõgede kuivamisest, kivide purustamisest, kiviaedade äravedamisest jne – nii mõnigi kord küsitava kasuteguriga maa-parandus on paljudes maakohtades vanema põlvkonna jaoks valus teema. Nüüd on aeg ka niisuguste mälestuste jäädvustamiseks.

Lõpetuseks

Elame ajal, mil püsiväärtused kõiguvad, harjumuspäraseks olukorrad, sh maastikupilt, muutuvad üha kiiremini. Autorid võivad oma välitöökogemuste põhjal tõdeda, et traditsioonilise kohapärimuse hääbumiskiirus on Eestis elu- ja mõttelaadi muutuste tõttu hoogu juurde saanud. Järjepidev vanemat tüüpi kohapärimus (eriti kohamuistend) näib olevat oma objektide lähedusest taandunud, sattudes sinna giidi vahendusel või elades siiski mingil moel edasi kunstlikes tingimustes, nagu tekstikogumikes jm väljaannetes, kaardirakendustes, andmebaasides ja uurimustes, aga küllap laiguti veel mingi aja ka mõneski perifeerses külas. Intuiitiivselt püütakse neid teadmisi siiski mingil moel alal hoida – see on justkui turvalisuse küsimus. Kohapärimus on kuulunud kogukondliku looduslähedase maaelu juurde ning mõistagi mitte ainult Eestis. Näiteks Ameerika põlisrahvas apatšid on pidanud kogukonna-

kuuluvuse mõttes otsustavaks kohanime ja -lugude teadmist. Kui see hakkas kahanema, käsitlesid nad olukorda kultuurilise kriisina ja tajusid seda kui oma maast ilmajäämist, selle kaotamist (Bird 2002: 523). Eestiski on just sarnastel põhjustel nt rahvuspartiid, külaseltsid või muud ühendused võtnud südameasjaks kohapärimuse talletamise, koondamise ning kirjasõna või meedia abil jagamise. Külakogukondade eestkõnelejad ilmselt tajuvad kõige selgemini ohte, mis kaasnevad järjepideva kohainfo katkemisega. Metsade langetamise, kiirraudtee rajamise, kaevandusplaanide, maade müügi ja muude praegu Eesti üldsust murelikuks tegevate faktorite taga võib samuti tajuda kultuurilist kriisi või murranguhetke, mil otsitakse tuge millestki püsivast ja omasest. Kohapärimus pakub pisutki pidet, mistõttu uurijal on tänapäeval keeruline käsitleda kohapärimust, võtmata arvesse reaalselt maastikku puudutavaid protsesse. Kohapärimusele spetsialiseerunud folkloristil pole võimalik varjuda kabineteadeuse elevandiluust torni, vaid nii või teisiti tuleb tal kokku puutuda avalikkust laiemalt kõnetavate (konflikt)situatsioonidega ja kohati lausa põletavate rahvuskultuuri küsimustega.

Kogukondlik huvi kohapärimuse vastu ei paista rauevat, seda näitavad kestev vajadus temaatiliste ja piirkondlike publikatsioonide järele, kohalike ühenduste püüded neid omal jõul ja nõul välja anda, koostööettepanekud teadlastele, omapoolne abi ja osalus pärimuse talletamisel. Laiemale üldsusele mõeldud raamatud on samal ajal teadustööde tulemuslikkuse hindamisel madalalt väärtustatud. Siinkirjutajad on siiski veendunud, et folkloristide koostatud ja selgitustega varustatud pärimusväljannetel on eesti kultuuripildis oluline roll. Maapiirkondades reaalselt mõju avaldav ning kohalike kogukondade kultuurilist identiteeti tugevdav erialategevus on saanud võimalikuks tänu paljudele osapooltele.

Kui poolsada aastat tagasi valitses rahvaluuleteaduses hoiak, et kohamuistend on parimal juhul vaid teiste muistendiliikide ülejääk, mis on uurimisallikana väheütlev, siis praeguseks on kohapärimuse positsioon märksa kaalukam ning maine nii teadlaste kui ka ametnike silmis tuntavalt tõusnud. Kohapärimuse ja selle tundmise vajalikkus ilmneb Muinsuskaitseameti juures tegutseva ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukogu³ tegevuses, kus kaalutakse hiite, ohvrikivide ja -allikate kaitse alla võtmist ja lahendatakse nendega seonduvaid probleeme. Kohapärimus on ühe või teise nurga alt arutlusel olnud doktorikoolides, seminarides, loengukursustel ja sümposiumidel, eri institutsioonide uurijaid köidab see teema jätkuvalt. Kohapärimuse katusmõiste alla mahtuvatel lugudel on potentsiaali koos muude pärimuskultuuri nähtustega koonduda suurteks narratiivideks, mis tooksid esile Eesti ajalooliste maakondade omanäolisuse. Igapäevatöös vajavad kohamuistendeid giidid ja õpetajad.

Praktilistes küsimustes – näiteks pühapaikade või muude muististe kaitsevajaduse põhjendamisel – on pärimusest saanud tõsiselt võetav ja ka ametkondade poolt tunnustatud argument, mille fikseeritud olemasolu määraks justkui koha väärtus-

³ Ka siinse artikli autorid on nõukogu tegevusega seotud. Nõukogu koosneb folkloristika, arheoloogia ja teiste erialade spetsialistidest, ministriumide ning maausuliste esindajatest. Praegusel hetkel on nõukogu esimees folklorist Marju Kõivupuu ning nõukogu tööd koordineerib Muinsuskaitseameti esindajana looduslike pühapaikade nõunik Pikne Kama.

likkuse. Samal ajal võib aduda tendentsi, et ei osata hinnata kogu ajalise ja ruumilise konteksti olulisust pärimuse sisu või hulga mõtestamisel. Just selles rollis kulub arhiivitöö kogemusega folkloristi pagas marjaks ära ning hädavajalik on liikuda edasi mitte üksnes allikapublikatsioonide, vaid ka sisuliste, eri teadusharude tar kust ühendavate süvauurimustega. Meil on tarvis uusi teadmisi ja üldistusi nii päris vanade kui ka endistest „uutest” „vanadeks” saanud XX–XXI sajandi nähtuste kohta, samuti värskeid vaatenurki ning oskust märgata aspekte, mida varem pole tähele pandud. Loodetavasti jagub keerulistes oludes ka teadlasi, kes saavad endale sõna otseses mõttes Eesti pinda puudutavat uurimistööd lubada.

Artikkel on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprogrammiga IUT22-4 „Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad” ning tähistab 20 aasta möödumist Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi koha pärimuse tööühma loomisest.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EFA – Eesti Folklooriarhiivi rahvaluulekogu

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu

VEEBIALLIKAD

Kohapärimuse kaardirakendus. – Geoportaal. Maa-amet. <https://geoportaal.maaamet.ee/est/Kaardirakendused/Kohaparimus/Kohaparimuse-kaardirakenduse-kirjeldus-p474.html>

Koobas. Kohapärimuse andmebaas. http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?dok_id=7&module=2&op=

KIRJANDUS

Anttonen, Veikko 1992. „Püha” mõiste rahvausundi uurimises. Tlk Aino Laagus. – Akadeemia, nr 12, lk 2514–2535.

Augé, Marc 2012. Kohad ja mittekohad. Sissejuhatus ülimodernsuse antropoloogiasse. Tlk Anti Saar. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Bird, S. Elizabeth 2002. It makes sense to us: Cultural identity in local legends of place. – Journal of Contemporary Ethnography, kd 31, nr 5, lk 519–547.

Eesti kohanimeramat. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll jt. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.

Eisen, Matthias Johann 1882. Esivanemate varandus. Kohalised Eesti muinasjutud. Tartu: Schnakenburg.

Hiiemäe, Mall 1993. Kuukalendri nädal ja ajaarvamine. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 16–20.

- Hiimäe, Mall 2007.** Pühapaigad kui mentaalse maastiku objektid: mõiste ja väljund. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36.) Koost Ahto Kaasik, Heiki Valk. Tartu: Maavalla Koda, Tartu Ülikool, Õpetatud Eesti Selts, lk 215–235.
- Hiimäe, Mall 2010.** Kohapärimus: piirid ja pidepunktid. – Pärimuslugu ja ajalugu: piirid, pidepunktid ja tähenduste dünaamika. Teesid. 4.–5. veebruar 2010. (Viies folkloristide talvekonverents.) Tartu: Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, lk 9–10.
- Hiimäe, Mall (koost) 2011.** Pühad kivid Eestimaal. [Tallinn:] Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Tammerraamat.
- Honko, Lauri 1968.** Genre analysis in folkloristics and comparative religion. – *Temenos. Nordic Journal of Comparative Religion*, kd 3, nr 2, lk 48–68.
- Hurt, Jakob 1989.** Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik. Koost Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.
- HVM I–III = Muistendid Kalevipojast.** (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid I.) Toim Eduard Laugaste, Erna Normann. Tallinn: Eesti Raamat, 1959; Muistendid Suurest Tõllust ja teistest. (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid II.) Toim Eduard Laugaste, Ellen Liiv, Erna Normann. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963; Muistendid Vanapaganast. (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III.) Toim Eduard Laugaste, Ellen Liiv. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Höttges, Valerie 1937.** Typenverzeichnis der deutschen Riesen- und riesischen Teufelssagen. (Folklore Fellows Communication 122.) Helsinki: Suomalainen tiedeakademia.
- Jaago, Tiiu 1999.** Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused*, nr 9, lk 70–91.
- Jonuks, Tõnno 2007.** Holy groves in Estonian religion. – *Estonian Journal of Archaeology*, kd 11, nr 1, lk 3–35.
- Jonuks, Tõnno; Oras, Ester; Veldi, Martti 2014.** Looduslikud pühapaigad – uue ja vana piiril. – *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 93–108.
- Kaasik, Ahto 2016.** Põlised pühapaigad. Tallinn: Pegasus.
- Kallasmaa, Marja 2002.** Kohanimed kui keskkond nimekasutajale ja objekt nimeuurijale. – Koht ja paik. Place and Location. II. Toim Virve Sarapik, Kadri Tüür, Mari Laanemets. (Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10.) Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 484–487.
- Kaljundi, Linda; Sepping, Helen (koost) 2014.** Maastik ja mälu. Pärandilooma arenguhooni Eestis. (Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia.) Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Kama, Pikne 2017.** Place-lore as a tool to identify archaeological sites. – *Estonian Journal of Archaeology*, kd 21, nr 2, lk 89–116.
- Kindel, Melika 2002.** ERA 1938/1939. aasta kohamuistendite võistluskogumine. – Kogumist uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetised 20.) Toim Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 100–114.
- Kindel, Melika 2004.** Turismi roll kohapärimuslikus folklooriprotsessis. – Pärimusmuusika muutuv ühiskonnas II. (Töid etnomusikoloogia alalt 2.) Koost Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 155–160.

- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866.** Eestirahva Ennemuistetesed jutud. Rahva suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 42.) Helsingi: [Soome Kirjanduse Seltsi trükikoda].
- Kukk, Toomas (koost, toim) 2004.** Pärandkooslused. Õpik-käsiraamat. Tartu: Pärandkoosluste Kaitse Ühing.
- Kurs, Ott 1999.** Järelsõna. – Edgar Kant, Linnad ja maastikud. (Eesti mõttelugu 28.) Koost O. Kurs. Tartu: Ilmamaa, lk 526–547.
- Kõivupuu, Marju 2009.** Hinged puhkavad puudes. Tallinn: Huma.
- Kõivupuu, Marju 2014.** Pärimus maastikul, maastik pärimuses. Hargla ja Kambja kihelkonna näitel. – Maastik ja mälu. Pärandiloo arenguhooni Eestis. (Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia.) Koost, toim Linda Kaljundi, Helen Sepping. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 441–475.
- Lang, Valter 2005.** Inimene, kultuur ja loodus muinasajal. – Eesti looduskultuur. Koost, toim Timo Maran, Kadri Tüür. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 11–28.
- Laugaste, Eduard 1986.** Eesti rahvaluule. Kolmas, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Liiv, Ellen 1962.** Muistendid veekogudest I. Järved. – Rahvapärimuste koguja 3. (Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhend nr. 3.) Toim Herbert Tampere, Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 21–25.
- Loorits, Oskar 1935.** Rahvajutt. – Eesti Entsüklopeedia, VI. Tartu: Loodus, vg 1357–1358.
- Maran, Timo; Tüür, Kadri 2000.** Saateks. – Tekst ja loodus. Koost, toim T. Maran, K. Tüür. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 7–10.
- Metssalu, Jüri 2008.** Ajalookirjutuse mõjust kohapärimusele Raikküla näitel ehk katse tuvas-tada maa-alune tee munkade juurest muistsete varemteni. – Kes kõlbab, seda kõnel-dakse. Pühendusteos Mall Hiemäele. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 25.) Tartu: lk 550–564.
- Metssalu, Jüri (toim) 2012.** Pärimus inimese ja maastiku dialoogis. VII folkloristide talvekonverents 2. ja 3. veebruaril 2012 Rogosi mõisas. Ettekannete teesid. Tartu: Eesti Kirjan-dusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Metssalu, Jüri 2014.** Lau küla muistised ja pärimuspaigad. – Lau küla lood. Toim Kalev Kask. Lau: MTÜ Inglise Arendusselts, lk 41–108.
- Metssalu, Jüri 2019.** Juuru kihelkonna pühad allikad. – Pühad allikad. (Paar sammukest XXVII, Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2010.) Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 55–106. [E-väljaanne.] http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/araamat/2010/PS27_Metssalu.pdf (21. IV 2020).
- Mikita, Valdur 2015.** Lindvistika ehk metsa see lingvistika. Välgi metsad.
- Pae, Taavi (koost) 2019.** Eesti rahvusatlas. The national atlas of Estonia. Tartu: Tartu Ülikooli geograafia osakond, Regio.
- Palang, Hannes; Sooväli, Helen (toim) 2001.** Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 901.) Tartu: Tartu Ülikool, geograafia instituut.
- Paulus, Ave (koost) 2010.** Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartikleid kultuuripärandist. Lahemaa: Huma.

- Peil, Tiina 2001.** Maastike keskel. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 901.) Toim Hannes Palang, Helen Sooväli. Tartu: Tartu Ülikool, geograafia instituut, lk 57–66.
- Pirrus, Enn 2003.** Eesti ürglooduse raamat – geoloogiliste loodusmälestiste üleriigiline andmebaas. – Eluta loodusmälestiste uurimine ja kaitse. Ettekanded Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjoni ettekannete päeval, 22. mai 2003, artiklid. Toim E. Pirrus. Tartu–Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 7–18.
- Potter, Terje; Rimmel, Mari-Ann; Valk, Heiki (koost) 2001.** Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Proodel, Mall 1969.** Über die nichtklassischen Volkserzählungen, ihre Genesis und Verbreitung. – Fabula, kd 10, v 1–3, lk 142–154.
- Päll, Lona 2016.** Ökosemiootiline vaade keskkonna modelleerimisele Eesti kohapärimuses Kakerdaja rabaga seotud pärimuse näitel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, kultuuri-teaduste ja kunstide instituut, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond.
- Ranke, Kurt 1961.** Einfache Formen. – Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen (19. 8. – 29. 8. 1959). Vorträge und Referate. Berlin: Walter de Gruyter, lk 1–11.
- Rimmel, Mari-Ann 1991.** Jüri kihelkonna kohamuistendid. Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule kateeder. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas.]
- Rimmel, Mari-Ann 1997.** „Püha” mõistest kohalugude kaudu. – Maa ja ilm. (Pro Folkloristica 5.) Toim Mall Hiimäe, Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 75–91.
- Rimmel, Mari-Ann 1998.** Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimuses. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rimmel, Mari-Ann 2001.** Mõrjsa saatus. Pulmateema loodusmaastikuga seotud rahvajuttudes. – Akadeemia, nr 12, lk 2523–2541.
- Rimmel, Mari-Ann 2002.** Võrumaa ja Setomaa kohapärimuses 20. sajandi vältel ilmnevatest muutustest. – Paar sammukest XIX. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 31–62.
- Rimmel, Mari-Ann (koost) 2004.** Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rimmel, Mari-Ann 2011.** Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast. Tartu–Jüri: Eesti Kirjandusmuuseum, Rae Vallavalitsus.
- Rimmel, Mari-Ann 2014a.** Kohapärimuse mõiste, uurimislugu ja tunnusjooned. – Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26: 2.) Koost, toim Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, lk 13–70.
- Rimmel, Mari-Ann 2014b.** Veekogud eesti ja soome kohapärimuses. – Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26: 2.) Koost, toim Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, lk 71–170.
- Rimmel, Mari-Ann; Valk, Heiki 2014.** Muistised, pärimuspaigad ja kohapärimus: ajalised ning ruumilised aspektid. – Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26: 2.) Koost, toim H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, lk 305–398.

- Tamla, Toomas 1985.** Kultuslikud allikad Eestis. – Rahvasuust kirjapanekuni. Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 17.) Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 122–146.
- Tangherlini, Timothy 1994.** Interpreting Legend: Danish Storytellers and Their Repertoires. New York–London: Garland Publishing.
- Tarang, Lembitu; Hellström, Kristiina; Kaljuvee, Rein; Kusmin, Jürgen; Neljandik, Triin; Raid, Maire 2007.** Väike pärandkultuuri käsiraamat. Tartu: Eesti Loodusfoto.
- Torop, Peeter 2005.** Tekst intersemiootilises ruumis. – Acta Semiotica Estica II. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 11–20.
- Vakker, Triin 2012.** Rahvusliku religiooni konstrueerimise katsed 1920.–1930. aastate Eestis – taara usk. – Mäetagused, nr 50, lk 175–198.
- Valk, Heiki 1995.** Lõuna-Eesti XIII–XVII/XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. – Rahvausund tänapäeval. Toim Mall Hiemäe, Mare Kõiva. Tartu: Eesti TA Eesti Keele Instituut, Eesti TA Eesti Kirjandusmuuseum, lk 454–471.
- Valk, Heiki 1999.** Maastikust, muististest ja mõtteviisist. – Eesti Arheoloogiaajakiri, kd 3, nr 2, lk 165–169.
- Valk, Heiki 2007.** Looduslikud pühapaigad kui muistised. Arheoloogia vaatenurk. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36.) Koost Ahto Kaasik, H. Valk. Tartu: Maavalla Koda, Tartu Ülikool, Õpetatud Eesti Selts, lk 135–170.
- Valk, Heiki (koost, toim) 2014.** Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26: 2.) Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond.
- Valk, Ülo 2015.** Kui muistendist saab fiktsioon. Žanriajaloolisi märkmeid. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 541–555.
- Valper, Valdo (koost) 2010.** Metsast leitud kirik. Mõtsast löütü kerik. Urvastõ kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 28.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Viidalepp, Richard 1959.** Eesti rahvaluule ülevaade. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viidalepp, Richard 1970.** ERA-nimelise rahvaluulekogu kujunemisest. – Rahvapärilmuste kogu 7. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, lk 54–62.
- Västriku, Ergo–Hart 1998.** Vadja kohapärimus. Inimasustusega seotud paigad ja kinnismuistendid. – Ödagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoomõ väikesed keeled. Konverents Kurgjärvel rehekuu 23.–25. 1997. (Võro Instituudi toimõnduseq 4.) Toim Karl Pajusalu, Jüvä Sullõv. Võru: Võro Instituut, lk 132–150.
- Västriku, Veinika 2002.** Risti kabeliga seotud pärimus 18. sajandist tänapäevani. – Lemmeleht. (Pro Folkloristica 9.) Toim Mall Hiemäe, Kanni Labi, Jaanika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 247–268.

Mall Hiemäe (snd 1937), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mall.hiemaee@folklore.ee

Mari-Ann Remmel (snd 1966), MA, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mari-ann.remmel@folklore.ee

Place-lore – why and for whom? An interim synopsis from the contact areas

Keywords: place-lore, history of folklore studies, cultural identity, interdisciplinarity, Estonian Folklore Archives

The article discusses the necessity of place-based tradition as a multidisciplinary thematic area. A survey is given of the value of place-lore, including place legends, as a subject of research in Estonian folklore studies, beginning from the early days of folklore collection in the late 19th century until today. The concept of place-lore came to broaden the earlier genre- and text-based approach in the early 1990s, right after Estonia had regained its independence, when various paradigm shifts were due in science, as well as in society. This was also when a more in-depth research in place-lore began at the Estonian Folklore Archives. In 1998, in collaboration with archaeologists of the University of Tartu, a digital database of place-based tradition was created, with a special team to go with. The old cardfiles are still there, but the system is hardly comparable to the options of the modern database, now over 36,000 records strong. By now the team has contributed to a number of publications on place-lore and archived a lot of modern fieldwork recordings. The team members have participated in large-scale implementation projects, such as study of memory landscapes in national parks, or inventory of natural sanctuaries. The activities of the Archives workers have been connected with research in archaeology, semiotics, geography, toponymy and other humanities. The growth of interdisciplinarity and prestige of place-lore over the past three decades motivates finding new ways to enable continuation of research, storage and publication of the relevant material at the Folklore Archives. This is particularly important at a time when many an enduring value relating to nature and traditional culture is losing ground. Place-lore and its interpretation are important not only in scholarly context: the local communities still surviving in Estonia are in need of support and knowledge to maintain their regional cultural continuity. Hence the steady demand for vernacular collections of intangible heritage and for digital map applications.

Mall Hiemäe (b. 1937), PhD, Estonian Folklore Archives, Estonian Literary Museum, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mall.hiemaee@folklore.ee

Mari-Ann Remmel (b. 1966), MA, Estonian Folklore Archives, Estonian Literary Museum, Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mari-ann.remmel@folklore.ee